

КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО І ТЕАТР

У статті проаналізовано драматургічну і театральну діяльність Григорія Квітки-Основ'яненка. Наголошується на непересічному значенні творчості видатного письменника для розвитку українського духовного життя, на тому, що кращі п'єси драматурга «Сватання на Гончарівці» і «Шельменко-денщик» увійшли до золотого фонду українського репертуару і практично ніколи не сходять зі сцени, що сценічні образи його героїв створили найвидатніші актори.

Ключові слова: театр, комедії, селяни-кріпаки, цензура, заборона, К. Соленик, Л. Млотковська, М. Кропивницький.

В статье проанализирована драматургическая и театральная деятельность Григория Квитки-Основьяненко. Акцентируется на незаурядной роли творчества выдающегося писателя для развития украинской духовной жизни, на том, что лучшие пьесы драматурга «Сватовство на Гончаровке» и «Шельменко-денщик» вошли в золотой фонд украинской репертуара и практически никогда не сходят со сцены, что сценические образы его героев создали выдающиеся актеры.

Ключевые слова: театр, комедии, крепостные крестьяне, цензура, запрет, К. Соленик, Л. Млотковская, М. Кропивницький.

The author of the article analyzes the dramatic and theatrical activity of Hryhoriy Kvitka-Osnovyanyenko. The impactful role of the literary works of the prominent writer for the development of the Ukrainian spiritual life is emphasized. It is noted that the best plays of the playwright «*Svatannia na Honcharivtsi*» («Matchmaking at

Honcharivka») and «*Shel'menko-denshchyk*» («Shelmenko, the Orderly») are included in the golden fund of the Ukrainian repertoire and are regularly presented on the theater stages as well as the scenic images of his characters are played by the outstanding actors.

Key words: *theater, comedies, peasants and serfs, censorship, prohibition, K. Solenyk, L. Mlotkovs'ka, M. Kropyvnytskyi.*

Ім'я Григорія Квітки-Основ'яненка золотими літерами вписано в аннали вітчизняної культури як основоположника новітньої української прози. Утім, важко переоцінити і той внесок, який митець зробив для розвою національного театру. Своїми п'єсами «Шельменко – волостной писарь» (1829), «Сватання на Гончарівці» (1836), «Шельменко-денщик» (1840), «Бой-жінка» (1840) він разом із «Наталкою Полтавкою» й «Москалем-чарівником» Івана Котляревського та «Назаром Стодолею» Тараса Шевченка започаткував золотий фонд репертуару нового вітчизняного театру європейського зразка. Також Квітці як автору унікального нариса «История театра в Харькове» (1841) випала доля стати чи не першим істориком театру в Україні. Кілька років він був директором Харківського театру.

Мета поданої розвідки – висвітлення зв'язку Г. Квітки-Основ'яненка з театром, аналіз головних і другорядних образів у його драматургічних творах.

Мешкаючи у Харкові, Квітка-Основ'яненко постійно відвідував спектаклі, що йшли на сцені місцевого театру, спілкувався з акторами, обговорював із ними репертуар. Письменник був одним із співредакторів журналу «Украинский вестник», на шпальтах якого постійно друкувалися його статті на літературні й театральні теми. Часопис активно підтримував реалістичний напрямок у літературі й театральному мистецтві, одстоював принципи народності, всіляко сприяв функціонуванню трупі Івана Штейна – одного з найкращих театральних колективів тодішньої провінційної Росії (значну частину репертуару цього театру склали українські твори, у тому числі й Квітки-Основ'яненка). Діяльність Г. Квітки-Основ'яненка, а також

інших співпрацівників «Украинского вестника» (Є. Філомафiтського, Р. Гонорського) допомагала акторам визначитись у складному літературно-мистецькому процесі, виховувала у читачів гарний естетичний смак.

Любов до театру у майбутнього письменника виникла ще в дитинстві, коли він разом зі своїми батьками відвідував спектаклі кріпацьких труп, а згодом і вистави професійного Харківського театру, створеного у столиці Слобожанщини наприкінці XVIII ст. Щобільше, у маєтку Квіток певний час (приблизно з 1799 по 1802 рік) функціонував власний аматорський театр, і Григорій разом зі своїм старшим братом Андрієм та сестрами Параскою, Єлизаветою і Марією мав змогу виступати в ньому в якості актора.

Усе це згодом підштовхнуло митця до написання власних п'єс, притому як російською, так і рідною українською мовою. Йдеться про сатиричні комедії – «Приезжий из столицы, или Суматоха в уездном городе» (написана в 1827 р., опублікована 1840 р.), «Дворянские выборы» (написана в 1828 р., опублікована 1829 р.), «Дворянские выборы, часть вторая, или Выбор справника» (1830), «Шельменко – волостной писарь» (написана в 1829 р., опублікована 1831 р.), «Ясновидящая» (написана в 1830 р., неопублікована через цензурну заборону) і, звичайно ж, «Сватання на Гончарівці» (1836) та «Шельменко-денщик» (1840).

Г. Квітка-Основ'яненко майже безвиїзно жив у Харкові, а відтак незрідка публікував свої твори на сторінках місцевої періодики («Харьковский Демокрит», «Украинский вестник», «Харьковские известия»). Більше того, прем'єри вистав за його п'єсами зазвичай з'являлися на сцені Харківського театру, з яким він ніколи не поривав зв'язки. Також його доробок друкували журнали «Московский вестник», «Вестник Европы» та деякі інші авторитетні часописи.

У комедії «Приезжий из столицы, или Суматоха в уездном городе», що стала попередницею гоголівського «Ревізора», драматург висміює неучтво, невігластво, хибні звичаї провінційного чиновництва, яке в гонитві за чинами й багатством забуло про свої службові обов'язки і з презирством ставиться до пересічних людей. Усі ці городничі, судді, пристави, поштові експедитори,

наглядачі повітових училищ настільки впевнені у своїй безкарності, що, крім ревізора зі столиці, вже нікого й нічого не бояться. Своєрідною є й підготовка до зустрічі з високим гостем. Задля цього очільники міста готові на будь-яке шахрайство. Свідченням цього є розмова городничого Трусилкіна з приватним приставом Шаріним:

Г о р о д н и ч и й. Что, же друг мой Кондрат Наумович, – все ли у нас делается, все ли приготавливается?

Ш а р и н. Кажись все будет исправно: улицы метут, пыль столбом, свету божьего не видать.

Г о р о д н и ч и й. Ну вот то-то же. Как пыль подняли, а она к приезду ревизора не уляжется? Прикажи поливать пожарными трубами.

Ш а р и н. Да где их взять? Одна была сколько-нибудь годная, да при прошедшем пожаре как испортили, та и теперь без починки. Голове хоть не приказывай, – говорит, денег нету; а как на крестины, так нашел. Такой пир поднял, что на, поди!

Розпорядження городничого щодо подальших дій своїх підлеглих «адекватні» ситуації. Всі помисли і зусилля місцевих чиновників спрямовані лише на те, аби напустити побільше туману перед столичним ревізором і утриматись на своїх посадах, які приносять їм неабиякий прибуток. Водночас інтереси простого люду при цьому повністю ігноруються:

Г о р о д н и ч и й. О мошенники! Да я за них примусь; дай только спровадить ревизора... Теперь дело не о том. Надобно, что понужнее исправит <...> Ведь у нас нет тротуаров, – так на нижней улице заборы снять, ревизор туда не поедет, да доски на большой улице положить везде, прибав кое-как кольшками. Вместо фонарных столбов найди чего-нибудь, умудрись; да лицевые стороны подмазать сажеей, дегтем, что ли, как знаешь. Чтобы во время пребывания ревизора не произошло пожара, – везде у бедных запечатать печи, пусть пока на сухоядении побудут. На мосту перила некрашеные? Тут не знаю, как и быть?.. Собрать разве народу побольше, будто собрались глядеть на ревизора, и велеть им собою прикрыть перила; пусть хоть и обрушатся, река не глубока [2, с. 56–57].

Цей діалог та й чимало інших епізодів нагадують відповідні сцени з уславленої комедії Миколи Гоголя. Утім, саме ця обставина й зіграла злий жарт із Квітчиною п'єсою, яка була надрукована вже після оприлюднення «Ревізора». Розуміючи, що порівняння буде не на його користь, автор «Приезжего из столицы...», змушений був відмовитись від постановки свого твору.

Дещо щасливішою була доля комедії «Дворянские выборы», яка зажила великого успіху відразу після її опублікування на початку 1829 року в Москві. На цю подію схвально відгукнулися такі авторитетні столичні журнали, як «Московский телеграф», «Телескоп» та деякі інші періодичні видання. Відомі критики порівнювали п'єсу з творами найвизначніших російських письменників. Тому, хто хоче краще зрозуміти тогочасне великосвітське суспільство, Віссаріон Белінський радив, зокрема, читати «Недоросля» Д. Фонвізіна «Горе от ума» О. Грибоєдова, «Евгения Онегина» О. Пушкіна та «Дворянские выборы» Г. Квітки-Основ'яненка [1, с. 26].

Читачам імпонувало, що драматург з великим реалізмом, без будь-яких прикрас зображує жахливі вади сучасного їм суспільства, показує в негативному світлі негідників і лиходіїв із вищого світу. Багато про що говорять уже одні їхні прізвища – Кожедралов, Староплотов, Вижималов, Драчугін тощо. Цілком природно, що популярну комедію хотіли бачити на своїх сценах кращі російські театри, У тому числі й столичні. Розпочалася навіть підготовка спектаклю в Московському імператорському театрі. Але раптово вже дозволену цензурою постановку було заборонено, притому за особистим розпорядженням Миколи I, який побачив у «Дворянских выборах» загрозу основам суспільно-політичного ладу.

Проте царська заборона була чільною, напевно, лише для конкретного столичного театру. Не виключено, що саме цією обставиною й скористався керівник Харківського театру І. Штейн, виставивши 25 серпня 1829 року «Дворянские выборы» на харківській сцені. Реакцією на це з боку III відділення у вересні того ж 1829 року була ще одна заборона (наразі вже офіційна)

«крамольної» комедії. Хоча є свідчення про те, що і в подальші роки труппа Штейна зрідка продовжувала виставляти її в деяких провінційних містах.

Окрилений успіхом «Дворянских выборов», Квітка пише другу частину п'єси, а точніше, продовжує злободенну тему в комедії «Дворянские выборы, часть вторая, или Выбор справника», яка є ще гострішою сатирою на дворянство, аніж попередній твір. Це видно на прикладі комічної сценки – діалогу подружжя Ненаситіних.

Після втрати посади справника й загрози потрапити під суд за шахрайство колишній корумпований чиновник і його дружина, як ніхто інший, розуміють, що на них чекає у «храмі правосуддя», де справи вирішуються залежно від «піднесеного» й «підвезеного». Зміна суспільного становища Ненаситіних (варто звернути увагу на вельми красномовне прізвище цих дійових осіб) сприяє різкій переоцінці та тлумаченню з їхнього боку і добре відомих їм понять. Ось як вони тепер розмірковують:

Ненасытин. А попавши под суд, надобно самому развозить.

Матрена Спиридоновна. Ох-ох-ох! Вот это-то мое и горе!

Проклятые взяточники! Им бы все брать да брать.

Ненасытин. Да ведь берут, берут и всё не довольны.

Матрена Спиридоновна. И указов не боятся!

Ненасытин. Что им указы! Да еще как берут! Муж-таки, как муж, а то и жена туда же, да еще чуть ли и не поболее берет.

Матрена Спиридоновна. Экие бесстыдницы! Мало им жалованья, что еще с нас, с подсудимых, обдирают. Вечный ад их ожидает за вытянутые последние у нас крохи! Пойдут они в тартарары!

Ненасытин. Ис душами и с телами. Да и поделом им! [2, с. 261].

Очевидно, годі було сподіватися на те, що III відділення дозволить до постановки такий «крамольний» твір. Театральний цензор Є. Ольдекоп у своєму рапорті зауважував, що друга частина «Дворянских выборов» за змістом близька до забороненої першої частини і що окремі її сторони можуть бути приємні «чорному народові». Цього було досить, щоб 31 березня 1831

року було заборонено і «Дворянские выборы, часть вторая, или Выбор справника».

Щоправда, є свідчення про те, що заборонена комедія все ж таки виставлялася, притому ще за життя автора. На спектаклі була присутня дружина Квітки-Основ'яненка, про що він повідомляє в листі до Федора Коні (від 20 липня 1840 року).

У більшості своїх драматичних творів Квітка-Основ'яненко пропагує думку, що з суспільними вадами можна й потрібно боротися. Задля цього на посади, що обіймають продажні чиновники, потрібно обирати чесних, відданих справі людей. Досить лише Ненаситіних і Староплутових слід замінити на Скромових, Благосудових, Твердових, і справи, мовляв, підуть значно краще. Окрім того, чиновники мають перебувати під наглядом суворих, але справедливих начальників, які завжди готові покарати зло. Доброю ілюстрацією до цього є п'єса «Шельменко – волостной писарь», де шахрайкуватого писаря викриває й карає сам губернатор. Вельми красномовною є його тирада: «Скажите всем: ежели кто будет обижаем начальством своим, чтобы прямо шли ко мне. От меня получают защиту. Я на то и губернатор» [2, с. 307 – 308].

Не менш показовий і спіч селянки Степаниди, яка змогла знайти справедливість і захист в особі губернатора: «Продли Бог век нашему губернатору за его правду и пошли ему Господь, чего его душенька желает! <...> А нашему батюшке православному царю пошли, Господи, многая лета, што приказывает нас, бедных, не давати в обиду и таких добрых губернаторов нам насылает» [2, с. 311].

Дійові особи п'єс Квітки-Основ'яненка зазвичай прості люди, здебільшого міщани та селяни-кріпаки, яким притаманні найкращі народні риси характеру – чесність, чуйність, безкорисливість. Такими є герої комедії «Сватання на Гончарівці» (1835) – дочка бублейниці Одарки з харківської околиці Гончарівки Уляна та парубок-кріпак Олексій. Автор акцентує на тому, що щастя не в гонитві за грішми, а в душевній красі. Уляна покохала Олексія

не за багатство, а за розум, вроду й добре серце. Вона ладна вийти за нього заміж, навіть попри те, що коханий кріпак, а відтак за законами Російської імперії після весілля їй теж доведеться стати кріпачкою. На цьому тлі повчальною є доля її матері Одарки, яку у свій час батьки віддали за багатя, хоча й знали, що вона любить іншого. Чоловік її спився. Так Одарка й загубила свою молодість за багатим нелюбом-п'яницею.

За своїми поглядами на державний і громадський устрій Квітка належав до ліберально-реформістського крила дворянства, був типовим представником прогресивного для тієї доби просвітительського руху. Він поділяв ту думку, що сучасний йому суспільно-політичний лад, у тому числі кріпосницька система, хоч і мають чимало вад, себе ще не вичерпали, проте потребують серйозного вдосконалення. Зробити це можна шляхом реформ та впливом на суспільство літератури й театрального мистецтва. Як зауважував І. Франко, Квітка-Основ'яненко стояв «на тій ідейній основі, що панщина – стан зовсім оправданий, при якому можливе щасливе життя селянина, коли тільки він має доброго пана» [6, с. 262].

Цей мотив Квітка вкладає в уста Олексія, який на відмову Одарки віддати за нього свою доньку, оскільки він кріпак, несподівано зауважує: «Та яка се неволя? То ви не буваєте по селам, та й не знаєте, як тепер добре за панами жити!» [2, с. 622]. Однак подібна бравада звучить непереконливо, оскільки само життя свідчить про інше. Кожному зрозуміло, що навряд чи слова Олексія, якому хочеться одружитися з Уляною, є щирими, що, швидше за все, так думає автор, а не його герой-кріпак.

Утім, незважаючи на недоліки, комедія «Сватання на Гончарівці» стала одним із найулюбленіших творів українського театру. Ідея вдосконалення суспільства знайшла відбиток у більшості творів Квітки-Основ'яненка. Сценічні образи Квітчиних персонажів створили у свій час найвидатніші майстри вітчизняного театру, серед яких насамперед актори Харківського театру. Першим виконавцем ролей Стецька і Прокопа («Сватання на Гончарівці») був неперевершений комік Карпо Соленик (1811 – 1851). Критики

вказували на цілковите органічне злиття актора із втілюваними ним образами. Слова ролі ставали мовби його словами, а почуття артиста – почуттями персонажа. Що це був за виконавець, можна судити хоча б із того, що чимало сучасників, у тому числі й Т. Шевченко, вважали що в ролі Чупруна («Москаль-чарівник») Соленик був кращим навіть за уславленого Михайла Щепкіна.

На жаль, дуже мало залишилось свідчень про акторську майстерність сучасника Соленика Івана Дрейсіґа (1791 – 1888). Відомо лише, що до його репертуару так само входили Квітчині твори, і він блискуче грав ролі Шельменка («Шельменко-денщик») і Потапа Давурда («Бой-жінка»).

Щось подібне можна сказати й про іншого велетня харківської (а потім одеської) сцени Миколу Рибаківа (1791 – 1888), який виконував ролі Шпака («Шельменко-денщик») і селянина Микити Михайловича («Шельменко – волостной писарь»). Створені ним образи були настільки вдалимими, що в деяких серйозних ролях йому поступався навіть такий видатний московський трагік, як Павло Мочалов (наприклад, у Гамлеті).

Кращі жіночі образи Квітчиних героїнь створила, поза сумнівом, Любов Млотковська (1804 – 1866), акторський хист якої високо поцінювали такі видатні її сучасники, як Павло Мочалов і засновник Харківського університету Василь Каразін. Після вистави «Бой-жінка» Квітки-Основ'яненка Каразін надіслав актрисі листа, в якому назвав її королевою сцени. На його думку, Любов Млотковська цілковито зрозуміла й увійшла в роль української Насті. Рецензії з детальним аналізом спектаклів за участю цієї акторки друкувалися, як правило, не тільки в Харкові, де вона мешкала, а й у столичних газетах та журналах.

Грали твори Квітки-Основ'яненка і на західноукраїнській сцені. Щоправда, виконання їх відзначалося тут деякою специфікою. Вони, як і п'єси інших авторів, у тому числі європейських, були перелицьовані (інколи до невпізнання) відповідно до художньо-естетичного смаку місцевої публіки, яка значною мірою знаходилася під впливом австрійського й німецького мистецтва, де в ті часи (особливо у першій половині XIX ст.) популярним був

напрям під назвою бідермайєр, започаткований німецьким поетом Л. Ейхротом у циклі віршів «Бідермайєрова любов до пісні».

Суть згаданого напрямку, що знайшов своє втілення у літературі, живописі, архітектурі й театрі, полягала у витонченому зображенні природи, інтер'єру, побутових деталей тощо. Отож, не дивно, що деякі елементи бідермайєра позначились і на трактуванні галицькими артистами широковідомих персонажів з української класики. Марко Кропивницький, наприклад, згадує, як виконувалась акторкою Теофілією Бачинською роль Наталки Полтавки: «Вона вся була уквітчана французькими квітками й широченними шовковими биндами, і не в запасці або плахті, а в куценькій до колін дамчастій спідниці, що спіднизу була підшита десятьма біленькими спідничками, немов в криноліні, у куценькому розмальованому фартушку, в панчішках та тувельках на високих закаблуках, немов причепурилася до балету “Пан Твардовський”» [3, с. 114].

Утім, трактуванням українських драматичних творів у дусі бідермайєра справа в Галичині зазвичай не обмежувалась. Незрідка сліди «модернізації» були набагато глибшими. Так, класична «Наталка Полтавка» після переробки І. Озаркевичем виставлялась тут під назвою «Дівка на відданню, або На милування нема силування». А в комедії «Шельменко-денщик» Кс. Климкович «перекваліфікував» головного героя із денщика на наймита (твір так і називався – «Шельменко-наймит»). Досить вільно обійшовся з інсценізацією Квітчиної повісті «Маруся» й С. Голембйовський. У його виставі головна героїня не помирає, а одужує і виходить заміж за Василя. На цьому тлі, мабуть, зовсім невеличкою дрібничкою покажется те, що «Сватання на Гончарівці» виставляли на західноукраїнській сцені під назвою «Сватання, або Жених навіжений».

Прикметно, що саме Квітчиною «Марусею» 29 березня 1864 року відбулося урочисте відкриття українського професійного театру у Львові. Музику для спектаклю написав В. Квятковський – директор оркестру волинського дворянського театру. «Царівною вечора» була виконавиця

головної ролі Теофілія Бачинська – дружина директора театру [7, с. 29]. У театрі був аншлаг. А оскільки всі бажаючі не змогли потрапити на прем'єру, за кілька днів виставу повторили. Окрім «Марусі», незабаром були зіграні також «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, а також п'єси інших українських авторів – «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» І. Котляревського, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Бувальщина» А. Велісовського тощо.

Саме з виконання 12 листопада 1871 року ролі Стецька («Сватання на Гончарівці») розпочалася на одеській сцені кар'єра професійного актора Марка Кропивницького. Успіх був грандіозний. Вельми схвально відізналася про гру митця й місцева преса. «Дебютант у ролі Стецька Кропивницький, – підкреслював анонімний рецензент газети “Одесский вестник”, – привернув загальну увагу своєю грою; під час виходу його на сцену регіт глядачів майже не змовкав. Деякі куплети примушували його повторювати двічі, а то й тричі, оплескам не було кінця» [4].

Окрім «Сватання на Гончарівці», у репертуарному списку Кропивницького були «Шельменко-денщик» і «Бой-жінка».

Творчість Квітки-Основ'яненка була високо поцінована І. Франком і П. Кулішем. Тарас Шевченко присвятив йому свою поезію, в якій назвав митця «батьком» і зазначив:

Тебе люде поважають,
Добрий голос маеш... [5, с. 60].

П'єси Григорія Квітки-Основ'яненка багато в чому залишаються актуальними і в наші дні, оскільки в них порушуються вічні загальнолюдські й християнські цінності. Особливою популярністю користуються комедії «Шельменко-денщик» і «Сватання на Гончарівці», які практично ніколи не сходять зі сцени українського театру. Обидві вони екранізовані.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Белинский В. Г.* Собрание сочинений в трех томах. М.: Государственное издательство художественной литературы, 1948. Т. 1. 800 с.
2. *Квітка-Основ'яненко Г. Ф.* Зібрання творів у шести томах. К: Державне видавництво художньої літератури, 1956. Т. 1. 728 с.
3. *Кропивницький М. Л.* Твори в 6-ти т. К.: Держлітвидав УРСР, 1960. Т. 6. 672 с.
4. Одесский вестник. 1871. № 252. 14 ноября.
5. *Шевченко Т. Г.* Кобзар. К.: Дніпро, 1980. 615 с.
6. *Франко І.Я.* Зібрання творів у п'ятдесяти томах. К.: Наукова думка, 1984. Т. 41. 684 с.
7. *Чарнецький С.* Нарис історії українського театру в Галичині. Львів, 1934. 260 с.